

УДК 398.223

МОНЕТИ У ФОЛЬКЛОРНІЙ ПРОЗІ ПРО ЗАПОРОЖСЬКІ СКАРБИ

Валерій Фісун

Національна академія керівних

кадрів культури і мистецтв, м. Київ

*Колись наші діди над сією річкою козакували**Да в сій річці скарби поховали,**Як будете скарби находити,**Будемо з вами пополам ділити –**Тоді будемо з вами за рідного брата жити! [18, с. 119].*

У роботі досліджені фольклорні легенди про козацькі скарби, записані у XIX-XX ст. на території Запорозької Січі, розглянуті монети, їх етимологію, номінальну вартість та належність до різних країн у контексті історичного розвитку грошової системи України XVIII ст.

Ключові слова: фольклор, легенда, козацький скарб, монета, грошова система

The paper examines folklore legends about Cossack treasures recorded in the 19th and 20th centuries on the territory of the Zaporozhian Sich, considers coins, their etymology, face value and belonging to different countries in the context of the historical development of the monetary system of Ukraine in the 18th century.

Keywords: folklore, legend, Cossack treasure, coin, monetary system.

З давніх давен в Україні побутовали легенди та перекази про казкові багатства запорожців, про козацькі скарби, про їх прикмети та способи взяття. У XIX ст. не було такої місцевості, де би не рилися скарбошукачі, розкопуючи могили, перевертаючи каміння та коріння дерев, руйнуючи залишки старовинних будівель. Держава неодноразово втручалася в процеси масового знищення культурної спадщини, забороняючи простолюду на законодавчому рівні хаотичне скарбошукування, дозволяючи проводити археологічні дослідження виключно науковцям. Саме на це століття

припадає створення археографічних комісій, історичних товариств, збірників наукових публікацій, міських музеїв старовини та приватних колекцій. Сотні ентузіастів ринулися самостійно або у складі організованих університетами експедицій збирати етнографічні матеріали, історичні артефакти та записувати усну народну творчість про минувшину рідного краю. Широкий пласт українських легенд та переказів про козацькі скарби, опублікованих протягом XIX–XX ст. видатними фольклористами та дослідниками історії Запорозької Січі – П. Кулішем, М. Драгомановим, Я. Новицьким, Д. Яворницьким, В. Чабаненком та інших, слугуватиме базовим матеріалом у нашій роботі.

Мета дослідження полягає у вивченні історичної пам'яті народу, що зберіг у своїх оповідах спогади про героїчне минуле козацтва, про воєнні перемоги та лицарську звитягу, донесли до нас імена запорожців, їх звичаї та побут, торгово-економічні процеси, військово-політичні втрати та кризові зміни, що примушували населення приховувати коштовності або через надлишок грошей, або через постійну небезпеку їх втратити. Для досягнення цієї мети виконаємо наступні завдання: простежимо в алфавітному порядку всі назви монет, які зустрічаються в прозових жанрах фольклору про скарби запорожців, процитуємо уривки оповідей з посиланнями на джерела, де згадуються монети, проаналізуємо грошові системи, до яких вони належать, та дослідимо етимологію архаїчних назв цих грошових знаків. За допомогою аналітичного, зіставного та порівняльного методів дослідження розглянемо різні типи монет, їхню вартість, частоту згадувань у текстах народних оповідей про скарби на території Запоріжжя.

В історії козаччини другої половини XVIII ст. відбулися переломні процеси, що призвели до ліквідації Січі у 1775 р., втрати її земель та військово-політичної автономії, переселення запорожців за Дунай, на Слобожанщину та Кубань і т.д. А до того Україна перетворилася на арену безперервних міжнародних, міжрелігійних і внутрішніх конфліктів:

Гетьманщина та території Війська Запорозького Низового, що опинилися під московською владою, перебували у тривалому протистоянні з Правобережжям України, яке до 1793–1795 рр. належало Речі Посполитій, та Кримським ханством у складі Османської імперії до 1783 р. Ці події погіршили життя українців, призвели до загибелі сотень тисяч місцевого населення, ускладнили торгово-економічні зав'язки між обома берегами Дніпра, послужили поштовхом до значних територіальних та майнових втрат козацької старшини і полонізованої шляхти, до заселення Нижнього Подніпров'я, Таврійських степів та Приазов'я вихідцями з Московії та багатьох країн Європи.

За народними оповідями, більшість грошових знаків, які зустрічаються в козацьких скарбах, відносяться до російської монетної системи. Це і не дивно, бо польські гроші та злоти, як і монети західноєвропейських держав, втратили домінування на теренах Лівобережної України ще після Полтавської битви, коли Петро I примусово запровадив у грошовий обіг московські монети, вилучивши всі попередні іноземні, окрім талерів та дукатів (червінців).

Монометалізм грошової системи Речі Посполитої XVIII ст. на землях України будувався за дванадцятикратним принципом монетних систем більшості європейських держав, що робило лічбу досить складною. Один золотий дукат (3,5 грама) дорівнював 2 коронним талерам (27–29 грамів), а найважливішими фракціями одного срібного талера були 2 півталери, або 4 орти, або 5 злότηх, або 15 шостаків, або 30 трояків, або 60 півтораків, або 90 грóшів, або 270 шелягів.

Московська держава до грошової реформи Петра I мала одну з найвідсталіших монетних систем в Європі, основним номіналом якої була срібна копійка вагою 0,38 грам зі ще дрібнішими її фракціями – денгою і полушкою. Для інтенсивно зростаючої економіки, утримання чисельної армії, розвитку промисловості та торгівлі, новій імперії необхідно було провести

радикальні реформи фінансів. У 1704 р. вдалося перебудувати російську грошову систему з наближеними до західноєвропейських основними номіналами. В обіг поступово були введені золотий і срібний рублі (копії дуката і талера), срібні полтина, півполтина, гривня, десять денег, алтин, мідні деньга, полушка, півполушка.

На Правобережжі України довгий час паралельно існували польська та литовська грошово-лічильні системи. Одиницею польського обліку був злотий, що дорівнював 30 грошам, або третині талера. З приєднанням до Московії півтора польських грóша прирівнялися до російської копійки, а злотий коштував 20 копійок; пізніше монету з таким номіналом зумисне карбували для українського ринка. Одиницею литовського обліку була копа, що мала 60 грошей, або $\frac{5}{6}$ талера, литовський гріш був дорожчим за польський і коштував $\frac{5}{6}$ копійки, відповідно копа дорівнювала 50 копійкам. Починаючи з XIX ст. елементи російської грошової системи – золоті червінці, срібні карбованці, білонні копійки та їх мідні фракції – стають узвичаєними грошовими засобами в Україні, за винятком західних її областей.

У тексті курсивом подаються короткі, у межах речення, уривки з легенд та переказів про козацькі скарби, записаних на території Запорозької Січі відомими українськими істориками та фольклористами XIX–XX ст.; напівжирним шрифтом виділяються назви монет різних грошових систем, у тому числі й кілька прикладів монет Османської імперії.

У XVIII ст. на території України з'явилася дрібна срібна монета з написом «гривенникъ» та десятьма випуклими крапками, яка перебувала в обігу до 1796 р. Її назва в народі прижилася, тому пізніше **гривениками** почали називатися всі монети номіналом в 10 копійок. **Гривенний** – народна назва мідної 3-копієчної монети сріблом, яку вона отримала після грошової реформи Миколи I, бо за цінністю дорівнювала десяти мідним копійкам попередніх років. Українці її називали **гривнею**, а монету в 20 копійок – **семигривеником**.

*А далі сідають на коней: шапки на них оксамитнії червоні, жупани то сині, то красні, штани такі, що **гривню** б дав, щоб тільки подивитися [17, с. 42]. Господь опростав людей – дарують її: хто **гривеник**, хто копишник, хто **семигривеник**, хто кону і горілки відро [11, с. 166]. Другий купив тож сто штук скота за десять рублів: коні по коні, рогатий скот по **гривні**, а вівці по копійці [8, с. 375]. І котрий хлопчик, або дівчинка, скаже Боже приказаніє, то старостина дасть п'ятака, **гривню** або хрестика [3, с. 101–102]. Мішок гречки такий, що четвериків два, – три копійки; проса, овса, ячменю – три копійки; жита корець у двадцять копійок, а в Білозер'є повези, то три гроші; пшениці корець – сорок копійок; віз кавунів – **гривня** [3, с. 144–145]. На ж тобі, нене, **гривню** грошей та піди на базар хороший, та купи риби тарані [8, с. 193]. Посилає пан мужика купить десяток яєць, щоб були гусячі, вутячі і курячі, і дає йому **гривню** грошей; гусячі по копійці, вутячі – по денежці, а курячі по полушці [8, с. 375]. Так, як і в нас, так і в них були карбованці, **гривеники**, копійки, тільки що в них були і руські, і турецькі; турецькі звалися паричками [15, с. 83]. Чоловік подумав: недоуздок якісь там три **гривні** вартій, а циган дає п'ять рублів [5, с. 98].*

Однією з основних монет польського грошового обігу був срібний **гріш**, або **грош** (лат. grossus – великий), що з XIV ст. карбувався в багатьох країнах Європи і дорівнював 1/21, пізніше 1/36 талера. Але з 1752 р., через низку інфляційних процесів у Речі Посполитій, гріш став мідним: 30 таких монет прирівнялося до 4 срібних грівів, або до 1 злото, що наприкінці XVIII ст. коштував біля 20 копійок. На початку XIX ст. монета номіналом 2 копійки в українському середовищі традиційно продовжувала називалася грівом. Після реформи Миколи I грівом стали називати деньгу, а на двомовних російсько-польських монетах 1 гріш прирівнювався до 1/2 копійки.

*Був собі чоловік, та такий скупий, на три гроші, такий, що й Господи, який! [16, с. 327]. За поділки тоді платили пусті **гроші** [10, с. 56]. Мішок*

гречки такий, що четвериків два, – три копійки; проса, овса, ячменю – три копійки; жита корець у двадцять копійок, а в Білозер'є повези, то три гроші; пшениці корець – сорок копійок; віз кавунів – гривня [3, с. 144–145]. Находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі [10, с. 58]. Немає вже і щербатого гроша за душею [6, с. 284]. Так пан готельний не брав ні гроша за снідання [7, с. 156]. Я даю шага (грів). – Що це ти даєш? – каже: на срібло дві копійки [10, с. 34].

У період 1700–1828 рр. російська імперія карбувала мідні монети з написом **денга** або **деньга** (тюрк. *tāṅkā* – монета) вартістю півкопійки, у 1849–1867 рр. – **денежка**, а далі – монети із зображенням номіналу в 1/2 копійки, які в Україні тривалий час називалися «денежками». Найдрібнішою мідною монетою була **полушка**, саме під такою назвою її карбували з 1700 по 1810 роки. У 1839 р. з'явилися монета номіналом 1/4 копійки, яку в народі продовжили називати полушкою. Як бачимо з незначної кількості згадок цих дрібних монет у текстах легенд та переказів, козаки мало вживали їх московські назви, інколи продовжуючи користуватися звичними для себе грóшами та **шелягами** – мідними монетами Речі Посполитої номіналом 1/3 грóша.

А послі як стали даровать своїй хрещениці, то наскидали самих денежок стільки, що й конем не повезеш [3, с. 153]. Дві денежки без денежки, шаг без копійки [8, с. 377]. Посилає пан мужика купить десяток яєць, щоб були гусячі, вутячі і курячі, і дає йому гривню грошей; гусячі по копійці, вутячі – по денежці, а курячі по полушці [8, с. 375]. Треба б стягатись на обід за старого душу, а в дітей ні шеляга в кишені [16, с. 328].

Дукатами на території України називалися всі золоті монети Європи, які карбувалися за венеціанською стопою (3,5 грама), але поляки, литовці, українці, як і московити пізніше, свої та іноземні золоті монети частіше називали червоними золотими або червінцями. Золоті монети зрідка використовувалися населенням у дрібних торгових операціях через свою

значну вартість, швидше вони виконували функцію накопичення багатства, відносилися до коштовних предметів і були в народних уявленнях обов'язковими у вмісті всіх прихованих скарбів. Їх наявність та кількість демонстрували також майновий статус власника, не дарма дукати в Україні носилися, як жіночі нагрудні прикраси у мониствах або у вигляді **дукача** – монетного медальйона з вушком або в обрамленні, інколи підвішеного до декоративного банта.

*Гей, одлічіть йому сто **дукатів**, гукнув Потоцький. Одлічили – чумак радий: триста рублів пак має [6, с. 247]. Креши огню, як одразу викришеш – от тобі сто **дукатів**, а не викришеш – сто нагаїв [6, с. 247]. Мені такого коня дали, що був варт п'ятдесят **дукатів** [8, с. 220]. На шляху, де саме перерізаний льох великий, щовесни, щодошу великого, було, виносить з водою гроші, **дукачі**, намиста, пряжки, шаблі, стрем'я, гудзики, каблучки якісь... [1, с. 3]. Пішла жінка взяти ложки з полиці, а там **дукати** [5, с. 418].*

Злότηй або **золотий** у вигляді срібної монети Речі Посполитої вперше з'явився під час інфляційних процесів другої половини XVII ст. За номіналом він рівнявся 30 грошам, хоча реальна його вартість за вмістом срібла не перевищувала 12 грошів. За правління останнього польського короля Станіслава Понятовського 1 злотий вартував 4 гроша сріблом або 30 грошів міддю. Після анексії російською імперією польських земель виникла потреба адаптувати різні грошові системи. З цією метою спеціально для місцевого населення карбувалася срібна монета подвійного номіналу: 1 злотий / 15 копійок. Паралельно з цим злότηй на українських землях був поширений як одиниця лічби обігових монет і дорівнював половині копи: 30 денег (півкопійок) або 15 копійок міддю.

*Були в них і ... **злоті**, таляри – лядські [19, с. 266]. Дядьку, дайте коня, я перепливу на той бік, а коня пустю до вас, а вам дам за це **злотого** [11, с. 38]. Жив в одному селі дяк дуже не чистий на руку. Щоразу в церковній касі бракувало то два **злотих**, то п'ять [12, с. 59]. Ну, – каже дід, – на ж*

тобі золотого! [13, с. 23]. Тому дала срібного злотого [8, с. 102]. Узяв один золотий, а на його місці видить другий [5, с. 404]. Я тебе звільняю від роботи на два тижні, – й дав мені золотого [11, с. 28].

Копа – спершу давня слов'янська одиниця лічби, що дорівнювала 60, пізніше – грошово-лічильна одиниця на означення 60 литовських грóшей, або 50 польських півтораків (схожі монети за вмістом срібла, але в півтора грóша), або 50 російських копійок. Тобто, архаїчні слова копа або **коповик** вживалися козаками на означення монети номіналом 50 копійок.

*А я старцям сім **кін** самими копійками роздав* [4, с. 287]. *Господь опростав людей – дарують її: хто гривеник, хто **копишник**, хто семигривеник, хто **копу** і горілки відро* [11, с. 166]. *Другий купив тож сто шукоток за десять рублів: коні по **копі**, рогатий скот по гривні, а вівці по копійці* [8, с. 375]. ***Копу** за сіль, **копу** на сіль, та за **копу** солі купила, та **копу** з кумом пропила – от і гроші всі* [12, с. 76]. *Потім у польського короля Яна Семена Палія узяв за Браницького величезний викуп – тридцять **кін** золотом* [6, с. 219]. *То заплатиш коменного **півкопи** грошей* [3, с. 143]. *Я дзвонареві **півкопи** дав, щоб доти дзвонив, поки тричі «Вірую» прокаже* [4, с. 285]. *Як воював Хмельницький з ляхами, то всякому, хто піймає ляха, давав за кожного по рублю, а за ксьонза – по три **копи*** [3, с. 276].

У фольклорних записах легенд про скарги запорожців зустрічається більш сучасна народна назва **полтинник** на означення великої срібної монети вартістю 1/2 рубля із написом «полтина». Також в грошовому обігу перебувала не часта монета з написом «півполтинник» (25 копійок), яку в народі називали **четвертак** (1/4 рубля) або ж **півкопи**.

*Були в них і карбованці, і **полтинники**, і копійки – руські гроші... а руські – самий мідяк* [19, с. 266]. *Той вийняв з кишені **четвертак** та й дав: іде додому, а собака услід біжить* [5, с. 26]. *Хура повезла пшеницю в Миргород: будуть продавати по **полтиннику*** [12, с. 152].

Можна лише уявити яка плутанина існувала в міждержавних торгово-економічних стосунках на території всієї України протягом XVIII ст., особливо на Правобережжі, де основана на європейських традиціях складна багатомінальна монетна система Речі Посполитої активно співіснувала з не менш складною за кількістю номіналів монет московською системою, основаною на традиціях Сходу. Що вже говорити про степову Україну, де на землях Війська Запорозького Низового паралельно існували три грошові системи: до згаданих вище додавалися монети Османської імперії та Кримського ханства. У легендах та переказах про козацькі скарби, записаних наприкінці XIX ст., згадуються **парички** (крим. татар., тур. рага – дрібні гроші), монети номіналом 1/40 куруш (місцева назва великих срібних європейських талерів в Османській Туреччині) та **левки** або поллеви – голландські талери із зображенням на реверсі лева, що стоїть на задніх лапах.

Були в них і карбованці, і полтинники, і копійки – руські гроші; були в них і парички, і левки – турецькі гроші; були злоті, таляри – лядські... Лядські гроші були більш золоті, турецькі більш срібні, тоненькі такі, наче риб'яча луска, а руські – самий мідяк [19, с. 266]. Так, як і в нас, так і в них були карбованці, гривеники, копійки, тільки що в них були і руські, і турецькі; турецькі звалися паричками [15, с. 83].

Карбованець – українська народна назва російського рубля, що з'явилася після 1764 р., коли вміст срібла у монеті зменшився 28 грам до 18. Назва, очевидно, походить від скісних насічок (карбів) на гурті замість гуртових написів чи орнаментів. І хоча з 1798 р. напис на монетах повернувся, нові рублі в Україні залишилися карбованцями.

А після обіда таки самі дістали капшук карбованців із скрині дідусевої, та й висипали на підніс [4, с. 288]. Були в них і карбованці, і полтинники, і копійки – руські гроші... а руські – самий мідяк [19, с. 266]. Взяв я тих дев'ятсот сорок карбованців, запхав за пазуху, бо тоді вже були гроші легенькі, папіряні [11, с. 38]. Дав бумажку – п'ятдесят карбованців, і той

купив воли [13, с. 20]. Довго не давав Денис кожуха, а далі зжальвсь над паном, оддав п'ятсот **карбованців**, узяв і одніс гроші додому [8, с. 161]. Зате в нього в кишені було п'ять сороківок, тобто – один **карбованець** [11, с. 324]. Піди-ж, там, коло неї закопано сорок тисяч **карбованців** грошей... а зверху – двадцять копійок мідних, щоб вони не сходили з місця, бо срібло сходе з місця [8, с. 232]. Підуть на Волинь, а там сосни багато, заплатять **карбованця** або рубля, бо тоді дешево було, й за рубля нароблять смоли барило або й більше [11, с. 51]. Так, як і в нас, так і в них були **карбованці**, гривеники, копійки, тільки що в них були і руські, і турецькі; турецькі звалися паричками [15, с. 83]. Там є припічок, і в тому припічку сховано тринадцять тисяч срібних **карбованців** [14, с. 59]. Там сховано сорок тисяч **карбованців**. Тому цей острівок називають ще й Сорокатисячним [15, с. 138].

Якщо в народній мові другої половини XVIII ст. з'явився карбованець на означення нового полегшеного рубля, то паралельно існувала назва **цілковий** (рос. целый – цілий) на означення старого, до Катерининського важкого рубля.

Забрав він триста **цілкових** та і став собі жити [8, с. 73]. Порився під вербою і найшов глечик, а в ньому півторасти **цілкових** грошей [11, с. 168]. Як вирих на кладовищі казанок з **целковими** і як у нього відібрали ці гроші [4, с. 83].

Копійка назву отримала від монети Івана Грозного, на аверсі якої було зображено вершника зі списом. Як базова одиниця московської грошової системи «копейная деньга» до 1718 р. карбувалася в білонному сріблі загальною вагою приблизно пів грама, а потім стала мідною монетою. З XIX ст. копійками стали називатися всі розмінні монети російської імперії.

А я старцям сім кіп самими **копійками** роздав [4, с. 287]. Були в них і карбованці, і полтинники, і **копійки** – руські гроші... а руські – самий мідяк [19, с. 266]. Глаголять, люди знайшли мішок цілий **копійок** старих зсипаних... Угадьки кажуть, що й ці **копійки** не є ще кладь, а прикмета [1, с. 15]. Дві

денежки без денежки, шаг без **копійки** [8, с. 377]. Де ж тобі у біса взяти **копійок** срібних, їх же катма [10, с. 34]. Добре, що я битий уже чоловік, знаю добре тих панів, так шестишаговик і є в мене, а то б не дала й **копійки** [11, с. 60]. Другий купив тож сто штук скота за десять рублів: коні по копі, рогатий скот по гривні, а вівці по **копійці** [8, с. 375]. Ідіть на роботу, по тридцять **копійок** у день заплачу [11, с. 86]. Мішок гречки такий, що четвериків два, – три **копійки**; проса, овса, ячменю – три **копійки**; жита корець у двадцять **копійок**, а в Білозер'є повези, то три гроші; пшениці корець – сорок **копійок**; віз кавунів – гривня [3, с. 144–145]. Милости просим **копійок** на восьми, а як на сім, то ну вас зовсім [8, с. 378]. От як поїхали, в барабани вибивають, хвусті сяють, миру за мною суне та все хто шага, хто **копійку**, а хто й п'ятака все мені в шапку кидають [8, с. 198]. Піді-ж, там, коло неї закопано сорок тисяч карбованців грошей... а зверху – двадцять **копійок** мідних, щоб вони не сходили з місця, бо срібло сходе з місця [8, с. 232]. Посилає пан мужика купити десяток яєць, щоб були гусячі, вутячі і курячі, і дає йому гривню грошей; гусячі по **копійці**, вутячі – по денежці, а курячі по полушці [8, с. 375]. Почім, кажу, чашка? – **Копійка**... Я даю шага (гріш). – Що це ти даєш? – каже: на срібло дві **копійки**. – Де ж тобі, кажу, у біса взяти **копійок** срібних: їх же катма... [10, с. 34]. Срібні гроші, мов риб'яча луска, і невеличкі мідні люди знаходять і тепер [10, с. 67]. Так ми взяли ті двадцять **копійок**, та добавили ще чотири **копійки** своїх, та випили чвертку вчотирьох, вилаялись добре та з тим і додому пішли [11, с. 88]. Так, як і в нас, так і в них були карбованці, гривеники, **копійки**, тільки що в них були і руські, і турецькі; турецькі звалися паричками [15, с. 83]. Та продали фунт меду та гречаної вовни за три **копійки** сріблом [5, с. 172].

Осьмак – давня архаїчна назва польського срібного гроша XVII ст., що приблизно дорівнював 8 литовським пенязям (динаріям). У 1762 р. з'являється нова російська мідна монета номіналом 4 копійки або 8 денег, яка

не встигла прижитися на території Гетьманщини та Запорозжя, тому згадується в українському фольклорі в поодиноких випадках.

Хоч я свій осьмак на пиво викидаю, а ти його з хати не вибивай [3, с. 319].

Значно популярнішим в Україні став **п'ятак** – велика мідна монета в 5 копійок, паралельно з якою карбувалася найменша срібна монета з таким же номіналом. Її поява пов'язана зі спробою витіснити з обігу срібні монети, замінивши їх на мідні. Хоча населення України у торгових стосунках користувалося п'ятаками неохоче через їх надмірні вагу та розмір, але козацькі скарби переповнені цими монетами, які слугували швидше об'єктами для накопичення багатства серед бідноти. Саме мідними п'ятаками отримували плату козаки за службу в останні десятиліття існування Січі.

А якщо він прийде тверезий? – Тоді п'ятак стане рубя [12, с. 139]. І котрий хлопчик, або дівчинка, скаже Боже приказаніє, то старостина дасть п'ятака, гривню або хрестика [3, с. 101–102]. *Одного разу я знайшов у балці Куцій декілька монет: одна з них була такою важкою, як шість срібних рублів разом, другі – наче риб'яча луска, а треті такі ж, як тепер п'ятаки, але тільки різняться тим, що в них неоднакова товщина по боках* [20, с. 39]. *От як поїхали, в барабани вибивають, хвужі сяють, миру за мною суне та все хто шага, хто копійку, а хто й п'ятака все мені в шапку кидають* [8, с. 198]. *Піп з каси, дяк з-під ряс, а староста із свічок наживали собі п'ятачок* [11, с. 326]. *Пішов я на другий день, аж справді повнісінький вулик самих п'ятаків* [3, с. 134]. *Та й почав мені кидати у пазуху п'ятаки з обох кишень* [3, с. 250]. *Шукали-шукали та й найшли одного мідного п'ятака* [19, с. 419].

Рубль – велика срібна монета вперше на Лівобережжі України з'явилася у 1704 р. Розміром та вагою (28 грам) вона була наближеною до стандартів талера – базової одиниці грошових систем більшості країн Європи. У козаків перші рублі опинилися після повернення на Січ не раніше 30 років

XVIII ст. За короткий час вони завоювали прихильність, хоча і не зразу витіснили з побуту більш звичні для запорожців талери. Навіть золоту монету вартістю 5 рублів, яку традиційно би називали «півчервінцем», народна уява прозвала **пециком**, наголошуючи не на матеріалі виготовлення, а на номіналі в рублях.

*Дасть норму викосити й зжати, скажемо, десятину – і ото три **рублі** [11, с. 87]. Другий купив тож сто штук скота за десять **рублів**: коні по копі, рогатий скот по гривні, а вівці по копійці [8, с. 375]. Не роби стида, на лучче тобі п'ятсот **рублів** грошей [8, с. 161]. Одлічили – чумак радий: триста **рублів** пак має [6, с. 247]. Одного разу я знайшов у балці Куцій декілька монет: одна з них була такою важкою, як шість срібних **рублів** разом, другі – наче риб'яча луска, а треті такі ж, як тепер п'ятаки, але тільки різняться тим, що в них неоднакова товщина по боках [20, с. 39]. От і на другу ніч іде він до неї ночувать вже за двісті **рублів** [8, с. 72]. Підуть на Волинь, а там сосни багато, заплатять карбованця або **рубля**, бо тоді дешево було, й за **рубля** нароблять смоли барило або й більше [11, с. 51]. Тоді, було, даси два **рублі** чениши посесорові, та одбудеши дванадцять днів шарварку [3, с. 143]. Тоді старий Григорович баче, що осудовисько, підійшов до органістого, дав йому **пецика**, щоб передав ксьондзу [11, с. 324]. То й пристанеш, і часом за місяць **рублів** двадцять заробиши [3, с. 112]. Усі вийняли по **рублю** й положили йому в шапку [3, с. 162]. У Самарському монастирі... діякон Жаровський викопав поблизу монастирської огорожі банку золота і срібла на суму тисяча чотириста **рублів** [9, с. 42]. У якогось пана був, огир такий, що п'ять сот **рублів** варт, а сідло п'ять сот **рублів** варте було [3, с. 153]. Через деякий час він знову навернувся в Рижанівку, прийшов до попа, розказав йому всю цю історію, дав сто **рублів** на церкву і по п'ятдесят **рублів** попам (їх тоді було двоє) [16, с. 359–360]. Чоловік подумав: недоуздок якісь там три гривні вартий, а циган дає п'ять **рублів** [5, с. 98]. Як воював*

Хмельницький з ляхами, то всякому, хто піймає ляха, давав за кожного по рублю, а за ксьонза – по три копн [3, с. 276].

У фольклорних записах про запорозькі скарби зустрічається **сороківка**. Це срібна монета вартістю 40 грошей, або 20 копійок.

*Заплатив дурний дві **сороківки** і пішов додому, а котик за ним біжить услід [5, с. 25]. Зате в нього в кишені було п'ять **сороківок**, тобто – один карбованець [11, с. 324]. За що найнявся? – **сорок грошей** [12, с. 68].*

Талер – велика монета зі сталою вагою 28 грам та високим вмістом срібла, що кілька століть слугувала еталоном для країн Європи, а на українському ринку користувалася найбільшою популярністю під назвою **битого таляра**, тобто справжнього, виготовленого шляхом карбування, а не лиття, як робилися тогочасні фальшаки. Інколи у фольклорних текстах про запорожські скарби згадуються «золоті талери». Ці назви, на нашу думку, свідчать про спроби простолюду найменувати великі золоті медальйони або донативні 5- та 10-кратні дукати чи імперіали номіналом 10 рублів, які зрідка траплялися у випадково знайдених коштовності і які за розмірами та вагою відповідали талерам.

*Були в них і карбованці, і полтинники, і копійки – руські гроші; були в них і парички, і левки – турецькі гроші; були злоті, **таляри** – лядські [19, с. 266]. Виколав там срібні талери... Скарб був запорозький, бо на всіх талерах був, кажуть, портрет Катерини [15, с. 146]. Давно, ще люди були панські, виколав там срібні таляри кушугумівський чоловік Рингач [15, с. 146]. Другий шляхтич з погордою кинув у капелюх лірника золотого **таляра**, щоб виявити своє багатство і пиху [7, с. 40]. Запорожці, кажуть, викопали на острівку яму, поклали туди свій скарб: **талері** золоті та срібні, залізо, ружжя і децю інше [8, с. 229]. Над дорогою стояла могила, а біля могили на схід, як шапкою кинути, запорожці сховали скарб: червінці і срібні **таляри** [13, с. 47]. Наказав зібрати все дороге із замку – посуд, **таляри**, срібло і золото, щоб вивезти їх перед приходом козаків і черні [6, с. 214].*

*Побіг туди, глянув – коли тільки місце знати, де земля зійшлася, а зверху лежить срібний **таляр** [13, с. 9]. Старий Сагайдак ускочив до землянки, вийняв із скрині срібні і золоті **таляри**, висипав на дві шкіри і поніс на середню скелю [10, с. 44]. То отам усі його биті **таляри** засіли [3, с. 321]. У казані, кажуть, лежать червінці, зверху – мідні, а поверх мідних – срібний **таляр**, щоб не цвіли [13, с. 36]. У льоху стоять три діжки разом із золотом, а четверта сама собі – зі срібними **талярами** [13, с. 45]. Цар витріщив очі, як **талярі**, і довго не міг слова проговорити [5, с. 332].*

Чисте золото має жовтий колір, метал занадто м'який, предмети з нього швидко стираються і втрачають вагу. Тому для зносостійкості при карбуванні обігових монет зазвичай використовуються сплави золота з іншими металами в різних пропорціях. Традиційним для Європи було додавання міді, яка надавала золоту червоний відтінок. За цією ознакою дукати в народному побуті Речі Посполитої називалися **червінцями** або **червоними золотими** на противагу злótим або золотім у сріблі.

*Аж підпливає ближче – а то залізний котел, а в ньому **червінці** так і сяють [16, с. 279]. А на горбу біля корчми, знов у ліву руку від корчми, то закопано чотири сакви **червінців** [8, с. 86]. Архиєрей того ж монастиря, розбираючи зіпсований величезного калібру баштовий годинник з боєм, знайшов у ньому залізний ящик з 340 голландськими **червінцями** [9, с. 42]. А там, як розбили колодочку, зняли риховки – аж там **червінців** удвоє проти того, що він у неї взяв [6, с. 272]. Ведмідь, кажуть, вилитий з міді і набитий **червінцями** [13, с. 35]. Взяв у руки один **червінець**, а він так і засіяв, і не вглянеш на його [11, с. 31]. Викине на тарілку **червонця** і упять до Микити пить-гулять [10, с. 36]. Викопає під дубом ямку, засипав **червінці** і гука... [13, с. 67]. Відчинили їх (двері) – льох; вони туди, а там стоять діжки з **червінцями** [13, с. 18]. Він узяв, розщепнув каптанок, розщепив черес коло себе, так як кичка набитий **червінцями** [3, с. 299]. В одній вербі-то поклав чотири оружини, а в дуплі другої веби-то – чотири герці **червінців** [8, с. 87].*

Вона її лусь по голові качалкою – **червінці** так і розсипались [13, с. 10]. Вони туди, аж там перевернутий казанок, а ступнів п'ять від нього – **червінці** так і блищать... **Червінці** були далі від казанка того [13, с. 45–46]. Вранці вийшов убогий на двір, аж у нього по всій призьбі **червінці** [13, с. 49]. В тій криниці запорожці сховали мідний чавунець з **червінцями** [13, с. 49]. Глянув – а той глечик повний **червінців!**.. А старий узяв **червінець** та й пішов знову до попа [16, с. 333]. Глянув чоловік, а в неї повні пригоршні **червінців** [16, с. 280]. Дав за це повний капелюх золотих **червінців** [7, с. 158]. Зігнав він того ховраха в нору, аж глядь – **червінці** блищать... На другий день той дістав лопату і як почав копати, як почав – і викопав повнісінький гарбуз **червінців** [13, с. 24]. І ось випадково між камінням найшов він казанок із **червінцями** [14, с. 195]. І доти драли, поки стара не внесла в хату горшка з **червінцями** [3, с. 248]. Колись, кажуть, як воював наш цар з турком, то в цьому місці генерал зрадив цареві і продав військо за сорок тисяч **червінців** [13, с. 9–10]. Між ними запорожці сховали казну – дванадцять діжок **червінців** [13, с. 50]. Набрав він **червінців** і привіз до матки [2, с. 178]. Набрала вона торбу **червінців** та до дому [13, с. 11]. Над дорогою стояла могила, а біля могили на схід, як шапкою кинути, запорожці сховали скарб: **червінці** і срібні таляри [13, с. 47]. На другий день пішли з лопатою і викопали два казанка **червінців** [13, с. 15]. На правому березі Дніпра... є Войськова балка, на дні якої протікає джерельце, у течії якого знайшли багато **червінців** [9, с. 43]. На сім місці буде безпременно як не Мазепина карета, то величезна скриня **червінців** [2, с. 180]. Ну, ось баба вирядила чоловіка рибу ловить, а сама закопала **червінці** до якого там часу, коли розміняти можна буде [14, с. 196]. От він наб'є черес **червінцями** да забере з собою приятелів душ тридцять або сорок, да і їде в Київ прощатися з світом [17, с. 43]. Очерет був далеченько, то оце піде дід за грошима, та покладе, то Прохода набере **червінців** з ямки,хова в свитку і присяде... [13, с. 69]. Перехрестився і набрав **червінців**, скільки підняв [13, с. 21]. Поїдемо, братці, за ордою, чи не

достанемо по **червонцю** [3, с. 103]. Постій, Олено, постій! На ще тобі і **червонців** жменьку! – От спасибі, тітусю! Се буде мені на горішки, – та й насипала ще пригіриц тих **червонців**... Як тільки Олена поскидала з себе перстні та стьоожки та й **червонці** віддала тітці в руки, так зараз вода підняла її і винесла на самісінький берег... Вийшов на берег, віддав Олені стьоожки та персні, а **червонці** висипав додолу та й почав лічити... А **червонці**, як той жар, горять! [15, с. 41–46]. Прикмета: як прокопаєш у коліно – знайдеш камінь; копай далі і викопаш казанок з **червінцями**. Між **червінцями** є багато турецьких грошей [13, с. 59]. Там, кажуть, на кряжі, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих **червінцями** [15, с. 138]. Там, кажуть, на стрілиці, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих **червінцями**... На одному, кажуть, написано сонце і місяць, а біля них затопили запорожці гармату з **червінцями** [13, с. 52–53]. Там у плавнях на високій гряді є дуб в обхват чотирьох чоловіків, а в дубові дятел видовбав дупло; в те дупло запорожці насипали **червонців**, забили чопом і зрізали, щоб ніхто не замітив... [13, с. 17]. У другім місці замулив на дні Вовчій **червінці** у воловій шкурі. Ружжся люди знаходили, а **червінці** глибоко увійшли у землю [13, с. 44]. У казані, кажуть, лежать **червінці**, зверху – мідні, а поверх мідних – срібний таляр, щоб не цвіли [13, с. 36]. Хто схоче взяти **червінці** – хай покуштує крові! [13, с. 19]. **Червінці** тоді зразу так і сипнули з могили [13, с. 7]. Чи довго копали, чи ні, тільки знаходять зруб, прокопавши дальше – найшли кістки собачі, а далі й барило з чистими **червінцями**... Ще й місце було знать те, де стояло барило, і **червінець** там один валявся [2, с. 186]. Чи нам не помінятися з тобою місцями, а я тобі ще й сто **червінців** дам [5, с. 412]. Ще, – каже, – як був я молодим, набили ми дванадцять гармат **червінцями** і закопали [13, с. 36]. Як кончили править, отаман нагородив їх **червінцями** [3, с. 286]. Як прочитав, то так йому й насипав повні сановки **червінців** [4, с. 45].

Шаг – українська народна назва поширеного у XVIII ст. на Правобережжі України польського трояка (потрійного гроша), що на Гетьманщині оцінювався у 2 копійки. Після поділу Речі Посполитої російська імперія зумисне для України, населення якої звикло до шагів, вводить в обіг монету номіналом 2 копійки, яка в народі продовжує так і називатися. Після ряду грошових реформ вартість шага упала до однієї копійки, а пізніше – до півкопійки сріблом, залишаючись українською назвою цієї монети на противагу деньгі, більш звичної для Слобожанщини та колишніх козацьких земель Запорозжя завдяки значному домінуванню переселенців з Московії.

Дві денежки без денежки, шаг без копійки [8, с. 377]. Добре, що я битий уже чоловік, знаю добре тих панів, так шестишаговик і є в мене, а то б не дала й копійки [11, с. 60]. За старих годів найшов і я раз шагів зо три, мідних, а між ними один з хрестом по середині [10, с. 58]. От як поїхали, в барабани вибивають, хвужії сяють, миру за мною суне та все хто шага, хто копійку, а хто й п'ятака все мені в шапку кидають [8, с. 198]. Та не так-то й худо – шага знайшов [12, с. 278]. Хто за шага не стоїть, той сам шага не стоїть [8, с. 380]. Як узяв той циган торгуватися, як узяв, – так чоловік і шага не спускає [5, с. 98]. Як умре, то вже звісно, зав'яжуть йому у сорочку шаг, щоб купив собі місце на тім світі [4, с. 44]. Я прийду, то він і дасть мені три шаги, або п'ять шагів, то я й тому рада [11, с. 28]. Я даю шага (гріш). – Що це ти даєш? – каже: на срібло дві копійки [10, с. 34]. Як треба було стріляти, то він стріляє кулями, а як не стане куль – стріляє греями, а потім шагами, а потім мідними заряде та й дує [19, с. 266].

Аналізуючи на матеріалі записів фольклорної прози вміст козацьких скарбів та стан грошового обігу XVIII ст. в Україні ми зафіксували широке різноманіття назв монет різних номіналів кількох грошових систем – Московії, Речі Посполитої та Османської імперії. Висновком може слугувати уривок з прадавньої історичної пісні: *Як стали сини жити-проживати,*

стали в себе різні монетки мати... [18, с. 216]. Він красномовно свідчить про тривале і паралельне ходіння й взаємозамінність багатьох грошових знаків у торгових операціях на всіх землях Запорозжя навіть після ліквідації Січі.

Згадки про ці монети в народних оповідях цілком співпадають з їх описами в історичних джерелах періоду Гетьманщини та Запорозької Січі, з нумізматичними дослідженнями та археологічним матеріалом того часу. Вивчивши військово-політичний лад козацького суспільства, розуміючи історичні процеси, культурні та релігійні взаємозв'язки із сусідніми народами, торгівельно-економічні відносини, нумізматичні фактори девальвації та інфляції в Європі в цілому, можна спробувати датувати певні фольклорні одиниці, зокрема, логічно установити приблизний час створення розглянутих нами текстів легенд і переказів за згадуваними у них конкретними монетами, знаючи точний період їх обігу та собівартість.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hetmanske hnizdo. Urochyshcha i perekazy sela Subotove, zibrani v 1897–1899 rr. Markom Hrushevskym. *Vidbytok iz Zapysok NTSh*. Lviv, 1909. T.XCI.
2. Hrynchenko B.D. Iz ust naroda: Malorusskye rasskazy, skazky y pr. Chernyhov, 1901.
3. Zapysky o Yuzhnoi Rusy / Izdal P. Kulysh. Sankt-Pyterburh, 1856. T. I.
4. Zapysky o Yuzhnoi Rusy / Yzdal P. Kulysh. Sankt-Pyterburh, 1857. T. II.
5. Z zhyvoho dzherela: Ukrainski narodni kazky v zapysakh, perekladakh ta publikatsiiakh ukrainskykh pysmennykiv / Uporiad. L. Dunaievska. Kyiv, 1990.
6. Lehendy i perekazy / Uporiad. A. Ioanidi. Kyiv, 1985.
7. Lytsari voli: Lehendy, perekazy / Uporiad. P. Budivskyi, M. Dmytrenko. Kyiv, 1992/
8. Malorusskye predanyia y rasskazy. *Svod M. Drahomanova*. Kyev, 1876.
9. Nadkhyn H.P. Pamiat o Zaporozhe y poslednykh dniakh Zaporozhskoi Sechy. Moskva, 1877.

10. Narodnaia pamiat o Zaporozhe. Predaniia y rasskazy, sobrannye v Ekaterynoslavshchynе 1875–1905 hh. Ya.P. Novytskym. Ekaterynoslav, 1911.
11. Narodni opovidannia / Uporiad. S. Myshanych. Kyiv, 1986/
12. Narodni usmishky / Uporiad. P. Halchenko. Kyiv, 1986.
13. Novytskyi Ya.P. Zaporozhskye y haidamatskye klady: Malorusskye narodnye predaniia, poveriia y rasskazy, sobrannye v Ekaterynoslavshchynе 1873–1906 hh. Aleksandrovskaia, 1908.
14. Novytskyi Ya.P. S berehov Dnepra. *Sbornyk statei Ekaterynoslavskoho obshchestva po yzucheniiu kraia*. Ekaterynoslav, 1905.
15. Savur-mohyla: Lehendy i perekazy Nyzhnoi Naddniprianshchyny / Uporiad. V. Chabanenko. Kyiv, 1990.
16. Skarby ta skarboshukannia v ukrainskykh narodnykh lehendakh ta perekazakh / Uporiad. V. Fisun. Kyiv, 2002.
17. Ukrainskye narodnye predaniia / Sobral P. Kulysh. Moskva, 1847.
18. Ukrainski narodni dumy ta istorychni pisni / Uporiad. P. Pavlii, M. Rodina, M. Stelmakh. Kyiv, 1955.
19. Yavornytskyi D.I. Zaporozhe v ostatkakh staryny y predaniakh naroda. Kyiv, 1995. Ch. 1–2.
20. Evarnytskyi D.I. Ostrov Khortytsa na reke Dnepre: Iz poezdki po zaporozhskym urochyscham. *Kyevskaia staryna*. 1886. № 1.